

ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

Dr. Ganda Singh Da Itihasik Likhata Di Sambh-Sambhaal Vich Yogdaan

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ,

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਜੇਕਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਫੰਡ ਵਿਚ ਸਨ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਤੱਕ ਦੀ ਉਚ ਵਿਦਿਅਕ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਹੀ ਸਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹਥ- ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ- ਲਿਖਤਾਂ ਵੱਲ ਫੌਰੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਡੇ ਆਚਾਰ- ਵਿਹਾਰ ਗੱਲ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਭਾਵੁਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ”। ਪਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਰੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ- ਚਿਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਕਵੀਆਂ 'ਚ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ 'ਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ

ਫੌਜੀਆਂ 'ਚ ਫੌਜੀ ਦਿਸੇ ਬਾਂਕਾ ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ।

ਖੋਜੀਆਂ 'ਚ ਖੋਜੀ ਬਣ ਚੋਜੀਆਂ 'ਚ ਚੋਜੀ ਫਿਰੇ

ਲੱਭੇ ਪਿਆ ਪਤਰ ਪੁਰਾਣੇ ਬਣ ਰਾਹੀ ਹੈ।

ਲਿਖ ਲਿਖ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਜੇ ਅਥਾਹ ਲਾਵੇ

ਥੱਕ ਡਿਗੇ ਲੇਖਣੀ ਥੜਾਕ ਮੁਕੇ ਸਿਆਹੀ ਹੈ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੇਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਡਿੱਠਾ ਕੌਣ?

ਸ਼ਿਵ ਪੁਛੇ ਸ਼ਿਵਾ ਨੂੰ ਤੈਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਭ ਗਾਹੀ ਹੈ2।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਨਵੰਬਰ 1900 ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਜਦਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਪੁਰਹੀਰਾਂ ਸੀ, ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ।³ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਚਪਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਦੀ

ਮਸੀਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਡਲ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਕੋਲੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1917 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1919 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਸ਼ੌਕ ਸਨ, ਇਕ ਹਾਕੀ ਖੇਡਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਲਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਨ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਐੱਫ. ਸੀ. ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਐੱਫ. ਏ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 12 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫਾ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਹੁਣ, ਉਹ 1919 ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਮਕੀਨਾ, ਮਾਰਗਿਲ (ਬਸਰਾ) ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। 1921 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਇਲ ਆਰਮੀ ਪੇ ਕੋਰਪਸ, ਬਸਰਾ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।⁴ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਸਰੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਰਹੇ। 1921 ਤੋਂ 1930 ਤੱਕ ਦੇ ਲਪਭਗ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਂਗਲੋ – ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਓਅਲ ਕੰਪਨੀ (ਈਰਾਨ) ਵਿਚ ਅਕਾਊਂਟ ਅਫਸਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ – ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੀਦਿਆਂ ਦੀ ਸਿਦਕੀ ਖੋਜੀ ਵਾਂਗ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1928 ਵਿਚ ਅਬਾਦਾਨ (ਈਰਾਨ) ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਹ ਸਾਂਝੀ ਵਡੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਖੋਜਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਯ ਸਭਾ ਦੇ ਮਾਤੈਹਤ ਇਕ ਬੜੀ ਸਿੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ (ਪੁਸਤਕਾਲਯ) ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਬਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀਆਂ ਭੀ ਅਨ-ਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਮਿਲਨ, ਅਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਨ। ਬਦੇਸੀ ਜਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਢੂੰਡ ਢੂੰਡਕੇ ਜਮਾ ਕੀਤੇ।⁵ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਆਇਆ। ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰ ਆਰਨਾਲਡ ਟੀ. ਵਿਲਸਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਆਰਨਾਲਡ

ਟੀ. ਵਿਲਸਨ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਬਲੀਉਗਰਾਫੀ ਆਫ ਪਰਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਬਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਰਨਾਲਡ ਟੀ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ 1930 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ 16 ਬਕਸੇ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1931 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਫੁਲਵਾੜੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਐਡੀਟਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਰੀਰਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਈ 1931 ਵਿਚ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪੁਰਹੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਪੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਦਾ 20 ਅਕਤੂਬਰ 1931 ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 18 ਸਾਲ 1931 ਤੋਂ 1949 ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਟਨਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਪੂਨਾ, ਰਾਮਪੁਰ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸੰਨ 1933 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ ਪੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋਗਰਾਫ ਮਿਲ ਗਏ।⁶ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਹਰ ਸਾਲ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਅਣਖੱਕ ਯਾਤਰੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤ- ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਹੋਣੇ, ਤਾਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੋਰੀਆ – ਬਿਸਤਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਣਦੇਖੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਖਰੀ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇਗਾ। ਇਉਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਲਬਗਾਰ ਆਤਮਾ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੇਸ-ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਿਤ ਦਾ ਇਕ ਜਲਾਲ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਅਟੈਚੀਕੇਸ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਖਰੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁷ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੀ. ਏ. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 15 ਜੁਲਾਈ 1942 ਨੂੰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ 41ਵਾਂ ਸਾਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਐੱਮ. ਏ.

ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ 1944 ਦੇ ਵਿਚ ਐੱਮ. ਏ. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਵੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਥੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1949 ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। 1954 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਆਹੁਦੇ ਤੇ 16 ਸਤੰਬਰ 1963 ਤੋਂ 15 ਸਤੰਬਰ 1965 ਤੱਕ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1965 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1967 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ਟ ਨਾਂ ਦਾ ਜਰਨਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। 1983 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 11 ਭਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪਸ਼ਤੋ, ਮਰਾਠੀ, ਫ਼ਰਾਸੀਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।⁸ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸੀਤ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇਹ ਲਗਨ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਮੱਠੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਮਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਥਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਪਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੂਨਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੁਰਲੱਭ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਲਪਭੱਗ 45 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਹੀ ਲਈ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਕੜ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਮੂਰਤਾਂ' ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਵੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਿਜੀ ਪੁਸਤਕ- ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੋਵੇ"।⁹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਬਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਕਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਪੈਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਝੱਟ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਲੋਪ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲਿਕ (ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼) ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਬੰਕੀਪੁਰ (ਪਟਨਾ), ਪਟਨਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪਟਨਾ, ਇੰਮਪੀਰੀਅਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ (ਹੁਣ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ), ਕਲਕੱਤਾ, ਸਰ ਜਦੁਨਾਥ ਸਰਕਾਰ (ਨਿੱਜੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ) ਕਲਕੱਤਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਰਘੂਬੀਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਸੀਤਾਮਊ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਰਾਮਪੁਰ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਰਾਮਪੁਰ, ਦਾਰ-ਉਲ-ਉਲਮ, ਦਿਉਬੰਦ (ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਭਾਰਤ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਮੰਡਲ, ਪੂਨਾ, ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਸਤਾਰਾ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ (ਲਿਟਨ ਲਾਇਬਰੇਰੀ) ਅਲੀਗੜ ਵਿਚ ਗਏ।¹⁰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਰਮਨੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਆਸਟਰੀਆ, ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵੀ ਗਏ। 'ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਹਰ ਖੁੰਜਾ ਫਰੋਲਦਾ, ਹਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚੋਗਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਝੱਟ ਉਸਨੂੰ ਝਫ ਲੈਂਦਾ'। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਹੱਥ- ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ, ਜਰਨਲ, ਥੀਸਿਸ, ਪੈਫਲਿਟ, ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਫੋਟੋ ਕਾਪੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪਰਸੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਲਗਭਗ 250 ਹੱਥ- ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ 18ਵੀਂ, 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਵਤ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ ਤਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ, ਖਰੜੇ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਉਹ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਟ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਬਾਨੀ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ (1946), ਮਿਰਾਤੁਤ-ਤਵਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ (1935), ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ (1965) ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਖਰੜਿਆਂ ਅਤੇ ਦਤਤਾਵੇਜ਼ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ (1966), ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਰੜਿਆਂ, ਪੱਤਰਾਂ, ਪਰਚਿਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 89 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (1967) ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ (1967) ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਉਹ ਥੱਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਕੇ।¹¹ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ 6 ਦਰਜਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਲਗਭਗ 350 ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬੰਦਾ

ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੌੜਾ ਮੱਲ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ- ਭਰੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ, ਤੀਬਰ ਲਗਨ ਦਾ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸਦਾ ਫ਼ਖਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998, ਪੰਨਾ 202
2. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1999, ਪੰਨਾ 1
3. ਉਰੀ, ਪੰਨੇ 5-6
4. ਉਰੀ, ਪੰਨਾ 6
5. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1928, ਪੰਨੇ 54-55
6. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨਾ 7
7. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1999, ਪੰਨਾ 10 -11
8. ਡਾ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲੇ ਕੇ ਬਿੱਚ ਮੇਂ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੰਨਾ 16
9. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਮੂਰਤਾਂ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1997, ਪੰਨਾ 76
10. Devinder Kumar Verma & Jasmer Singh, *A Biobibliography of Dr Ganda Singh*, Aman Publishing House, Rajpura Town, (Punjab), 1989, p.4
- 11 ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, "ਜੀਵਨ ਤੇ ਘਾਲ", ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963, ਪੰਨਾ 10